

Ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου

τοῦ Νίκου Κομνηνοῦ

1. Εἰσαγωγή

Ἡ καπιταλιστική ἀνάπτυξη στὴ χώρα μας χαρακτηρίζεται ἀπό μιὰ ἐντονότατη γεωγραφική συγκέντρωση δλῶν τῶν παραμέτρων πού συνδέονται καὶ χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξην. Πρόκειται γιὰ ἔνα φαινόμενο πού ἐπανειλημμένα ἔχει καταγγελθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀριστερά σάν ἀποτέλεσμα τοῦ «μοντέλου ἀνάπτυξης» πού ἐπέλεξαν οἱ δεξιές κυβερνήσεις τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἔξαρτησης τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ ἀπὸ τὰ διεθνῆ Ιμπεριαλιστικά κέντρα.

Ἐντούτοις ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, δηλαδὴ ἡ γεωγραφική συγκέντρωση σ' ὅρισμένα σημεῖα τοῦ χώρου, τῶν διαδικασιῶν παραγωγῆς καὶ ἐπανεπένδυσης τῆς ὑπεραξίας, δέν ἀποτελεῖ ἔνα ἑλληνικό καὶ μόνο φαινόμενο, ἡ ἔστω ἔνα φαινόμενο πού συναρτᾶται μὲ ἔνα ὅρισμένο τύπο καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν. Ἀντιθέτα, δπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ ἐμπειρικά στοιχεῖα, ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου πολώνεται πάντα, τόσο σὲ ἔθνικό, δσο καὶ σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Τάχαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς πόλωσης ἔξαρτωνται βέβαια ἀπὸ τίς ἴδιαιτερες ἱστορικές καὶ κοινωνικές συνθῆκες, δηλαδὴ τελικά ἀπὸ τὰ ἴδιαιτερα χαρακτηριστικά τῆς πάλης τῶν τάξεων πρῶτα ἀπ' δλα στὸ ἐσωτερικό τοῦ κάθε κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἐντούτοις, πέρα ἀπὸ τίς δποιες ἔθνικές ἡ περιφερειακές ἴδιομορφίες, ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης μοιάζει νά ἀποτελεῖ ἔνα μόνιμο στοιχεῖο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης.

Στόν ἔθνικό χῶρο τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου ἐκφράζεται μὲ τὴ δημιουργία τῶν ἀστικῶν καὶ μητροπολιτικῶν περιοχῶν καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ δικτύου τους σάν κύριου οἰκιστικοῦ δικτύου. Στό διεθνῆ χῶρο ἡ τάση ἐκφράζεται μὲ τὴν πόλωση τῆς ἀνάπτυξης ἀνάμεσα στούς Ιμπεριαλιστικούς καὶ τούς περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς, πού μέ ἀτυχῆ τρόπο κατανοεῖται καὶ ἔρμηνεύεται ἀπὸ τίς θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας.¹

Θά πρέπει νά ποῦμε δτὶ ἡ προβληματική μας σχετικά μὲ τὴν πόλωση τῆς

1. Μιὰ συνοπτική κριτική παρουσίαση τῶν θεωριῶν μητρόπολης-περιφέρειας περιέχεται στὸ ἀρθρὸ τοῦ Γ. Μηλιοῦ (1983). Ἐδῶ μποροῦμε νά σημειώσουμε δτὶ οἱ θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας ἀφ' ἐνός συγκρούονται μὲ ὅρισμένα στατιστικά δεδομένα (διεθνές ἐμπόριο-ἔξιγωγές κεφαλαίου) καὶ ἀφ' ἐτέρου οἰκοδομοῦν τίς θεωρητικές κατασκευές τους σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τό βασικό πυρήνα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης, δηλαδὴ τὴ θεωρία τῆς ὑπεραξίας καὶ τὴν ἐργασιακή θεωρία τῆς ἀξίας.

συσσώρευσης δέν έξαντλείται σ' ένα πλαίσιο οίκονομικῶν ἐννοιῶν καὶ σχέσεων, παρόλο πού δίνεται ίδιαίτερη ξυφαση σ' αὐτό. Ἡ ἀναφορά στὸ ρόλο τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ιδεολογίας είναι ἀναπόφευκτη, ἐάν θέλουμε νά κυτανοήσουμε τίς κινήσεις τοῦ κεφαλαίου δχι σάν κινήσεις πραγμάτων, ἀλλά σάν κινήσεις κοινωνικῶν σχέσεων μ' δλο τὸ οίκονομικό, πολιτικό καὶ ιδεολογικό περιεχόμενό τους. Μ' αὐτήν τήν ἐννοια, πόλωση τοῦ κεφαλαίου δέν είναι μόνο ἡ γεωγραφική συγκέντρωση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀλλά καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού ὑποστηρίζουν κάθε καθεστώς συσσώρευσης.

Στήν προσπάθεια νά διευκρινίσουμε τό κατά πόσο ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ μία ἀναγκαιότητα τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἔνα «νόμο» τῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου, θά ἀναφερθοῦμε στίς διαδικασίες συσσώρευσης-ρύθμισης, στίς μορφές καὶ καθεστώτα τῆς συσσώρευσης καὶ τέλος στούς μηχανισμούς καὶ στήν αἰτιότητα τῆς γεωγραφικῆς πόλωσής της.² Προηγούμενα δμως θά δξιζε νά ἀναφερθοῦμε στά ἐμπειρικά στοιχεῖα πού δείχνουν τήν πόλωση τῆς συσσώρευσης στόν Ἑλληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

2. Ἡ ἐμπειρική μαρτυρία: ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης στόν Ἑλληνικό κοινωνικό σχηματισμό

Ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης στόν Ἑλληνικό κοινωνικό σχηματισμό διαπιστώνεται ἐμπειρικά ἀπό τήν πόλωση (δηλαδή τή συγκέντρωση σέ συγκεκριμένα κέντρα) τῶν πιό βασικῶν προϋποθέσεων τῆς κυκλικῆς κίνησης καὶ τῆς κυκλοφορίας, δηλαδή τῆς παραγωγῆς (Π), τῆς ἀγορᾶς μέσων παραγωγῆς (Μπ), τῆς ἀγορᾶς ἐργατικῆς δύναμης (Εδ), τῶν ἐπενδύσεων πρόσθετου κεφαλαίου. Σάν δείκτες πόλωσης τῆς παραγωγῆς χρησιμοποιοῦμε τή γεωγραφική κατανομή τῆς ἀπασχόλησης στή βιομηχανία καὶ τῆς παραγωγῆς κατοικιῶν, σάν δείκτες γιά τήν πόλωση τῆς ἀγορᾶς μέσων παραγωγῆς χρησιμοποιοῦμε τή γεωγραφική κατανομή τῆς ἀπασχόλησης στόχονδρεμπόριο καὶ στή βιομηχανία, σάν δείκτη πόλωσης τῆς ἀγορᾶς ἐργατικῆς δύναμης χρησιμοποιοῦμε τή γεωγραφική κατανομή τῶν μισθωτῶν. Σάν δείκτη τέλος πόλωσης τῶν ἐπενδύσεων πρόσθετου κεφαλαίου χρησιμοποιοῦμε τή γεωγραφική κατανομή τῶν ἐπενδύσεων πάγιου κεφαλαίου. Γιά νά ἐλέγχουμε τήν πόλωση τῶν παραπάνω προϋποθέσεων τῆς κυκλικῆς κίνησης καὶ κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου, χρησιμοποιοῦμε μιά δμάδα οίκισμῶν μέ πληθυσμό μεγαλύτερο τῶν 50.000 κατοίκων. Λόγω Ἑλλειψης ἀναλυτικῶν στοιχείων σέ ἐπίπεδο οίκισμῶν χρησιμοποιοῦμε τά στοιχεῖα πού δίνονται γιά τό νομό. Ὑποθέτουμε δτι τά χαρακτηριστικά πού μελετᾶμε συγκέντρωνται κατ' ἔξοχήν στό ἀστικό κέντρο τοῦ νομοῦ. Κατά συνέπεια τά συμπεράσματα πού προκύπτουν ἀπό τήν ἀνάλυση σέ ἐπίπεδο νομῶν ισχύουν καὶ γιά τά ἀστικά τους κέντρα. (Βλ. πίνακες 1-4).

Ἄπό τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε προκύπτουν τά ἀκόλουθα συμπεράσματα:

- ἡ μισθωτή σχέση πολώνεται γεωγραφικά. Στήν δμάδα τῶν οίκισμῶν πού ἐξε-

2. Δέν πρέπει νά ταυτίζουμε τήν ἐννοια τῆς πόλωσης τῆς συσσώρευσης μέ τήν ἀνιση ἀνάπτυξη κλάδων καὶ περιοχῶν. Ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης δέν ἔχει σάν ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τήν ἀνιση ἀνάπτυξη παρά μόνο σέ συνδυασμό μ' ἐνα τύπο κοινωνικῶν σχέσεων.

Πίνακας 1
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ

	απασχόληση στη βιομηχανία				παραγωγή κατοικιών 1961 - 1971
	1963	1969	1973	1978	
Περιφ. Πρωτ.	225870	233779	279824	281821	326498
Νομ. Θεο/νίκης	47238	59281	70539	82886	94268
■ Βόλου	10319	10170	11064	14788	7289
■ Λαρίσης	8136	8626	13161	14731	11745
■ Αχαΐας	16289	16425	17439	21119	12049
■ Καβάλας	7572	6947	6187	8053	5012
■ Ηρακλείου	8729	8988	8572	9124	13145
■ Χανίων	5379	3998	5274	5286	3554
Σύνολο Νομών	329532	348214	412060	437808	473560
Σύνολο Ελλάδας	482294	501522	604042	671496	679953
Αναλογία	68,3%	69,4%	68,2%	65,2%	69,60%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Επετηρίδες 1965, 1981.

Πίνακας 2
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΟ ΧΟΝΔΡΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ 1958-1978

	απασχόληση στο χονδρεμπόριο			απασχόληση στη βιομηχανία		
	1958	1969	1978	1963	1969	1978
Περιφ. Πρωτ.	32808	47977	53207	225870	233779	281821
Ν. Θεο/νίκης	7505	10902	12548	47238	59281	82886
Ν. Βόλου	1332	1534	1332	10319	10170	14788
Ν. Λαρίσης	1107	1442	1530	8136	8626	14731
Ν. Αχαΐας	2074	1947	1932	16289	16425	21119
Ν. Καβάλας	756	988	1051	7572	6947	8053
Ν. Ηρακλείου	1218	1895	1755	8729	8988	9124
Ν. Χανίων	624	674	659	5379	3998	5286
Σύν. Νομών	47424	67359	74014	329532	348214	437808
Σύν. Ελλάδας	63342	85215	91341	482294	501522	671496
Αναλογία	74,8%	79,0%	81,0%	68,3%	69,4%	65,2%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Επετηρίδα 1981.

Πίνακας 3

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΧΟΝΔΡΕΜΠΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ 1958-1978

	καταστήματα χονδρεμπορίου			καταστήματα βιομηχανίας		
	1958	1969	1978	1969	1973	1978
Περιφ. Πρωτ.	8337	11424	11758	40956	42907	47332
Ν. Θεσ/νίκης	2357	3478	3406	12707	11277	13082
Ν. Βόλου	496	611	513	2654	2511	2476
Ν. Λαρισας	453	550	535	2785	2904	2880
Ν. Αχαΐας	688	748	625	2979	2696	3161
Ν. Καβάλας	305	375	321	1831	1498	1691
Ν. Ηρακλείου	562	608	606	3295	3234	3437
Ν. Χανίων	267	280	281	1807	1714	1607
Σύν. Νομών	13485	18074	18045	69024	68741	75666
Σύν. Ελλάδας	20600	26760	25266	124651	121357	128988
Αναλογία	65,5%	67,5%	71,4%	55,4%	56,6%	58,7%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Επετηρίδα 1981.

Πίνακας 4

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΗΜΕΡΟΠΟΛΕΩΝ 1951-1981

	πληθυσμός				μισθωτοί	
	1951	1961	1971	1981	1971*	αναλογία
Π.Σ. Αθηνών	1378586	1852709	2540241	3027331	646060	25,4
Π.Σ. Θεσ/νίκης	302635	380648	557360	706180	139720	25,0
Π.Σ. Βόλου	73877	81072	88096	107407	24700	28,0
Λάρισα	41016	55391	72336	102042	27080	37,4
Πάτρα	94192	103985	120847	154595	38020	31,4
Καράλα	42102	44517	46234	56375	15500	33,6
Π.Σ. Ηρακλείου	58285	69938	84710	110958	21920	25,8
Π.Σ. Χανίων	33211	50789	53026	61976	18740	35,3
Σύν. πόλεων	2023904	2639049	3562850	4326871	931740	26,1
Σύν. Ελλάδας	7616402	8393050	8831036	9740417	1369944	15,5
Αναλογία	26,5%	31,5%	40,3%	44,4%	67,3%	

Πηγή: Επετηρίδες 1975, 1962, 1972, 1981

* σε επίπεδο νομών

τάζουμε συγκεντρώνεται τό 67,3% τῶν μισθωτῶν τῆς χώρας καὶ τό 40% μόνο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Οἱ δεῖκτες συγκέντρωσης μισθωτῶν στὸν πληθυσμό στοὺς 8 οἰκισμούς σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο τῆς χώρας, κυμαίνονται ἀπό 1,6 ἕως 2,4. Δηλαδὴ οἱ παραπάνω οἰκισμοί εἰναι 1,6 ἕως 2,4 φορές περισσότερο «έξειδικευμένοι» σὲ μισθωτή ἐργασία ἀπ' δτι δ μέσος δρος τῆς χώρας.

β. οἱ παραγωγικές διαδικασίες πολώνονται γεωγραφικά. Στήν δμάδα τῶν οἰκισμῶν πού ἔξειδουμε συγκεντρώνεται τό 65-69% τῆς συνολικῆς βιομηχανικῆς ἀπασχόλησης καὶ τό 70% τῆς παραγωγῆς κατοικιῶν.

γ. ή ἀγορά μέσων παραγωγῆς πολώνεται γεωγραφικά. Τό 74-81% τῆς συνολικῆς ἀπασχόλησης στὸ χονδρεμπόριο, τό 65-71% τῶν συνολικῶν καταστημάτων, τό 65-69% τῆς συνολικῆς βιομηχανικῆς ἀπασχόλησης καὶ τό 55-58% τῶν συνολικῶν βιομηχανικῶν καταστημάτων, συγκεντρώνονται στή θεωρούμενη δμάδα οἰκισμῶν, μέ δμφανή τάση περαιτέρω συγκέντρωσης.

δ. η παραγωγή ὑπεραξίας καὶ ή ἀνακύκλησή τῆς στήν παραγωγή πολώνεται γεωγραφικά. Τό συμπέρασμα αὐτό προκύπτει ἀπό τή διαπίστωση τῆς ταυτόχρονης πόλωσης τῶν βασικῶν προϋποθέσεων τῆς συσσώρευσης: τῆς μισθωτῆς σχέσης, τῆς παραγωγῆς, τῆς ἀγορᾶς μέσων παραγωγῆς.

Ἐάν δεχθούμε δτι αὐτή ή μακροσκοπική εἰκόνα τῆς πόλωσης τῆς συσσώρευσης (μ' δλες τίς παραδοχές πού τή συνοδεύουν) δέν θά ἀνατραπεῖ ἀπό μία πιό ἀναλυτική καταγραφή, μπορούμε νά προχωρήσουμε σέ μια ἀπόπειρα δριοπίο ὑέτησης τῆς αἰτιότητάς τῆς.

2. Συσσώρευση – ρύθμιση: Μιά πρώτη προσέγγιση

2.1. Ἐννοιες

Η μετατροπή τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο πραγματοποιεῖται μέσα ἀπό μία ἰδιόμορφη κίνηση τοῦ χρήματος, στό πλαίσιο δρισμένων παραγωγικῶν σχέσεων. Συγκεκριμένα ἐμφανίζεται στήν ἡδη διαμορφωμένη καπιταλιστική ἀγορά μιά ποσότητα χρήματος X, πού ἀγοράζει σέ πρώτη φάση μέσα παραγωγῆς (Μπ.) καὶ ποσότητα χρήματος X, πού ἀγοράζει σέ πρώτη φάση μέσα παραγωγῆς (Π) παράγεται ἔνα νέο ἐμπόρευμα (Εδ.). Στή συνέχεια, στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς (Π) παράγεται ἔνα δύναμη (Εδ.). Στή συνέχεια, στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς κατανάλωσης τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ἀνταλλάσσεται μέ μία ποσότητα χρήματος (X') μεγαλύτερη τῆς ἀρχικῆς (X). Μέσα λοιπόν ἀπό μιά τριπλή μεταμόρφωση, μιά ποσότητα χρήματος μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, δηλαδὴ σέ χρῆμα πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἔξασφάλιση κέρδους καὶ πού ἐπανξύνεται μέ τό κέρδος. Η γενική μορφή τῆς παραπάνω κίνησης καὶ μεταμόρφωσης μπορεῖ νά ἀπεικονισθεῖ στόν τύπο

X-E-X'
χρῆμα-ἐμπόρευμα-χρῆμα η πιό ἀναλυτικά
X - E Π E' - X'
χρῆμα-ἐμπόρευμα...παραγωγή...ἐμπόρευμα-χρῆμα

πού παρουσιάζει τήν κίνηση πού διαγράφει τό χρῆμα γιά νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο η ἀλλιώς τήν κυκλική κίνηση (κύκληση) τοῦ κεφαλαίου.

Μέσα στή μαρξιστική θεωρία η διαδικασία τῆς ἐπανξήσης τοῦ κεφαλαίου στό τέλος τῆς κυκλικῆς κίνησης (πού ἐμπειρικά είναι ἀναμφισβήτητη) ἔρμη-

νεύεται στό πλαίσιο τής θεωρίας τής υπεραξίας. Έκεī άναλύεται πώς σέ αντίθεση με τή φυσική ίδιοποίηση τοῦ υπερπροϊόντος τοῦ δουλοπάροικου ή τοῦ δούλου άπό τό φεούδάρχη ή τό δουλοκτήτη, δ καπιταλιστής ίδιοποιεῖται ἵνα μέρος άπό τό προϊόν τῆς έργασίας τοῦ έργατη μέσα άπό τήν άγοραπωλησία ἐνός εἰδικοῦ ἐμπορεύματος, τῆς έργατικῆς δύναμης. Έτσι ἐπαυξάνει τό κεφάλαιο πού άρχικά χρησιμοποίησε γιά τήν άγοραπωλησία. Ή ἐπαύξηση συντελεῖται μέσω τῆς ίδιοποίησης τῆς υπεραξίας, πράξη πού χαρακτηρίζει τό κεφάλαιο σάν τέτοιο. Αναλύονται ἐπίσης οἱ τρεῖς τυπικές μορφές τῆς υπεραξίας, δηλαδή:

—ή ἀπόλυτη υπεραξία, πού δημιουργεῖται μέ τήν παράταση τῆς έργασιμης ήμέρας πέρα άπό τόν ἀναγκαῖο έργασιμο χρόνο καί μέ τήν ἐνταντικοποίηση τῆς έργασίας,

—ή σχετική υπεραξία, πού δημιουργεῖται σάν ἀποτέλεσμα τῆς μείωσης τοῦ ἀναγκαίου έργασιμου χρόνου καί τῆς ἀντίστοιχης αὔξησης τοῦ πρόσθετου έργασιμου χρόνου, μέσω τῆς αὔξησης τῆς παραγωγικότητας τῆς έργασίας,

—ή πρόσθετη υπεραξία, πού δημιουργεῖται σέ δρισμένες καπιταλιστικές ἐπιχειρήσεις, δπου ή παραγωγικότητα τῆς έργασίας είναι μεγαλύτερη άπό τό μέσο ἐπίπεδο παραγωγικότητας τοῦ κλάδου τους (Marx, 1969).

Η ἀνάγνωση τῆς κυκλικῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου μέσα άπό τή θεωρία τῆς υπεραξίας δόηγει στήν άκόλουθη διατύπωση τῆς κυκλικῆς κίνησης:

$$\begin{array}{c} M\pi \\ X-E \swarrow \searrow E\delta \\ \dots \Pi \dots E' (+) - X' (+) \\ \varepsilon \qquad \chi \end{array}$$

χρηματικό κεφάλαιο — ἐμπόρευμα μέσα παραγωγῆς
καὶ — παραγωγή ... καὶ — φύλαξις
έργατική δύναμη υπερπροϊόν υπεραξία

Η συνεχής ἐπανάληψη τῆς κυκλικῆς κίνησης διαμορφώνει τήν περιστροφή τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τήν κυκλική κίνηση πού δέν προσδιορίζεται σάν μιά ξεχωριστή πράξη ἀλλά σάν μιά περιοδική διαδικασία. Η περιστροφή είναι δυνατόν νά ἐπαναλαμβάνεται στό ίδιο μέγεθος, δταν δλο τό μέρος τῆς ἐπαίξησης τοῦ κεφαλαίου σέ κάθε κύκληση βγαίνει ἔξω άπό τήν ἐπόμενη κύκληση (άπλη ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου). Είναι δμως δυνατόν νά αὐξάνεται σταδιακά τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού μπαίνει σέ κυκλοφορία μέσω τῆς ἐπανένταξης σ' αὐτήν μέρους τῶν ἐπαυξήσεών του. Αύτή ή διευρυμένη ἀναπαραγώγη τοῦ κεφαλαίου πού προκύπτει άπό τή συνεχή αὔξηση τῆς μάζας τοῦ κεφαλαίου πού ἀνακυκλώνεται καί κυκλοφορεῖ δύνομάζεται συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Στήν ούσια πρόκειται γιά τήν ἐπανεπένδυση-ἐπανένταξη στήν παραγωγή μέρους τῆς παραγωγῆς υπεραξίας. Καί αὐτός είναι δ πιό ἀπλός δρισμός τῆς συσσώρευσης.

Η κίνηση πού περιγράψαμε, οἱ λειτουργικές δηλαδή μεταμορφώσεις τοῦ κεφαλαίου καί ή μετατροπή τῆς υπεραξίας σέ κεφάλαιο είναι μιά πορεία πού άκολουθεῖται άπό κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο (ξεχωριστό σέ δρους ίδιοκτησίας ή ἀντικείμενου παραγωγῆς). Έτσι ή κίνηση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου σ' ἓνα καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό διαμορφώνεται άπό τό ἀθροισμα τῶν κινήσεων τῶν διακεκριμένων κεφαλαίων καί μπορεῖ νά ἀπεικονισθεῖ μέ τό άκόλουθο σχῆμα:

$X_1 - E_1 \dots \Pi_1 \dots E'_1 - X'_1, X''_1 - E''_1 \dots$
 $X_2 - E_2 \dots \Pi_2 \dots E'_2 - X'_2, X''_2 - E''_2 \dots$

 $X_v - E_v \dots \Pi_v \dots E'_v - X'_v, X''_v - E''_v \dots$

$\Sigma X - \Sigma E \dots \Sigma \Pi \dots \Sigma E' - \Sigma X', \Sigma X'' - \Sigma E'' \dots$

διόπου X_1, X_2, \dots, X_v τά έκαστοτε διακεκριμένα κεφάλαια.

Οι έπιμέρους κινήσεις τῶν κεφαλαίων $X_1 - X'_1, X_2 - X'_2, \dots, X_v - X'_v$, δέν είναι άσύνδετες μεταξύ τους. Ἡ πραγματοποίηση τῶν λειτουργικῶν μεταμορφώσεων κάθε ξεχωριστοῦ κεφαλαίου στηρίζεται στίς κινήσεις καὶ στίς μεταμορφώσεις τῶν ἀλλων κεφαλαίων. Πολύ γενικά μποροῦμε νά πούμε δτι οι τομεῖς πού παράγουν μέσα κατανάλωσης, στηρίζονται στούς τομεῖς πού παράγουν μέσα παραγωγῆς καὶ αυτοί πάλι στούς τομεῖς πού παράγουν μέσα παραγωγῆς τῶν μέσων παραγωγῆς. Αύτές οι διασυνδέσεις στό ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς ἐπεκτείνονται καὶ στό ἐπίπεδο τῶν γενικῶν συνθηκῶν παραγωγῆς μέ τή μορφή τῆς κοινῆς χρήσης γενικῶν συνθηκῶν παραγωγῆς ἀπό δμάδες διακεκριμένων κεφαλαίων. Ἐτσι, ἔνα τεράστιο πλέγμα σχέσεων καὶ ἀλληλοεξαρτήσεων ἀναπτύσσεται ἀνάμεσα στά διακεκριμένα κεφάλαια καὶ στίς κινήσεις τους, πού ἀποφασιστικά καθορίζει τήν ύπόσταση τῆς συσσώρευσης τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Αύτό το πλέγμα τῶν σχέσεων καὶ ἀλληλοεξαρτήσεων πού ἐπιδρᾶ στήν ἀνακύκληση, κυκλοφορία καὶ συστώρευση κάθε ξεχωριστοῦ κεφαλαίου μποροῦμε νά τό δομάσουμε καθεστώς συσσώρευσης.³ Στήν ἀνάλυση τοῦ Marx πάνω στή διευρυμένη ἀναπαραγωγή οι ἐπικαθορισμοί τοῦ καθεστώτος τῆς συσσώρευσης παρουσιάζονται στήν ἀρχή μέ τή μορφή τῶν ύποθέσεων γιά τήν δργανική σύνθεση τοῦ ἐπενδυόμενου κεφαλαίου, γιά τό μέρος τῆς συνολικῆς ύπεραξίας πού μετατρέπεται σέ πρόσθετο κεφάλαιο, γιά τήν κατανομή τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου σέ σταθερό καὶ σέ μεταβλητό καὶ στή συνέχεια μέ τή μορφή τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στό σταθερό, στό μεταβλητό κεφάλαιο καὶ στήν ύπεραξία στούς τομεῖς I καὶ II τῆς παραγωγῆς⁴ (Marx, 1953).

3. Χρησιμοποιώντας τούς δρους τοῦ A. Lipietz μποροῦμε νά πούμε δτι ἔνα καθεστώς συσσώρευσης είναι ἔνας συστηματικός τρόπος ἐπανεπένδυσης τῆς ύπεραξίας πού ἐξασφαλίζει μιὰ μακροπρόθεσμή ισορροπία ἀνάμεσα στίς μεταβολές τῶν συνθηκῶν τῆς παραγωγῆς καὶ στίς μεταβολές τῶν συνθηκῶν κατανάλωσης (Lipietz, 1982a).

4. Στό παράδειγμα τοῦ Marx, γιά τήν περίπτωση τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς, οι σχέσεις ἀνάμεσα στούς τομεῖς τῆς παραγωγῆς είναι:

$$\begin{aligned} c_1 + v_1 + m_1 &= c_1 + c_2 \\ c_2 + v_2 + m_2 &= v_1 + m_1 + v_2 + m_2 \\ c_2 &= v_1 + m_1 \end{aligned}$$

διόπου ν μεταβλητό κεφάλαιο, σταθερό κεφάλαιο, πι ύπεραξία, 1, 2 τομεῖς I καὶ II τῆς παραγωγῆς.

Γιά τήν περίπτωση τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς ίσχύει:

$$\begin{aligned} v_1 + a_1 + \beta_{1v} &= c_2 + \beta_{2c} \\ c_2 + \beta_{2c} &= v_1 + a_1 + \beta_{1v} \\ v_1 + \beta_{1v} + a_1 &= c_2 + \beta_{2c} \end{aligned}$$

διόπου: a_1 καὶ a_2 είναι τό τμῆμα τῆς ύπεραξίας πού καταναλώνεται ἀτομικά ἀπό τούς καπιταλιστές τῶν τομέων τῆς παραγωγῆς I καὶ II ἀντίστοιχα. β_1 καὶ β_2 είναι τό τμῆμα τῆς ύπεραξίας πού ἐπανεπενδύεται ($m = a + \beta$). β_{1c} καὶ β_{2c} είναι τά μέρη τῆς ύπεραξίας τῶν τομέων I καὶ II ἀντίστοιχα πού ἐπενδύονται σάγ σταθερό κεφάλαιο. β_{1v} καὶ β_{2v} είναι τό τμῆμα τῆς ύπεραξίας πού ἐπινεπενδύεται σάγ μεταβλητό κεφάλαιο. (Βλ. K. Μάρξ, Τό Κεφάλαιο, τόμος II, μέρος τρίτο).

Η καθιέρωση ένός καθεστώτος συσσώρευσης προϋποθέτει ένα τρόπο ρύθμισης. Πρόκειται γιά τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν μέσα από τίς δποίες έξασφαλίζεται ή δυνατότητα πραγματοποίησης, ίδιοποίησης και έπανεπένδυσης τῆς ύπεραξίας πού κεφαλαιοποιεῖται. Κάθε καθεστώς συσσώρευσης συνοδεύεται πάντοτε από τόν τρόπο ρύθμισής του και ένας τρόπος ρύθμισης ξεκινάει από τό πεδίο τῆς οίκονομίας και φθάνει ως τήν ίδεολογία και τήν κουλτούρα.

Στό πεδίο τῶν οίκονομικῶν πρακτικῶν ή ρύθμιση έξασφαλίζεται μέ τόν μηχανισμό τῆς έλευθερης άγορᾶς και τόν άνταγωνισμό. Η άγορά έπιτρέπει τή συνεργασία και τήν άμεση δλληλοεξάρτηση τῶν παραγωγῶν. Τό προϊόν μιᾶς παραγωγικῆς διαδικασίας γίνεται εἰσροή και ξεκίνημα μιᾶς δλλης. Οι παραγόμενες ποσότητες προϊόντων έξαρτῶνται από τίς δυνατότητες κατανάλωσης και ή κατανάλωση πιέζεται νά άποροφήσει τήν παραγωγή. Οι κρίσεις ύπερπροσφορᾶς δποτελούν τό μηχανισμό καταστροφῆς προϊόντων και σταθερού κεφαλαίου πού δέν άντιστοιχούν στίς σχέσεις τοῦ καθεστώτος τῆς συσσώρευσης.

Στό πεδίο τῶν πολιτικῶν πρακτικῶν, ή ρύθμιση έξασφαλίζεται μέσω τῆς κρατικῆς παρέμβασης και τίς ποικίλες μορφές τοῦ κρατικοῦ προγραμματισμοῦ. Οι διάφορες οίκονομικές πολιτικές τοῦ κράτους (φορολογική, κοινωνική, άναπτυξιακή) έρχονται νά ρυθμίσουν τίς σχέσεις άνάμεσα στούς τομεῖς τῆς παραγωγῆς, στήν παραγωγή και στήν κατανάλωση, στή συσσώρευση και στήν κατανάλωση. Ιδιαίτερη άναφορά πρέπει νά γίνει έδω στόν πολεοδομικό προγραμματισμό, σάν ρύθμιση τῶν χωρικῶν προϋποθέσεων τῆς συσσώρευσης, σάν ρύθμιση τῶν άντιθέσεων πού έμφανιζονται σχετικά μέ τήν έκμετάλλευση τῆς γῆς, και σάν ρύθμιση τῶν συνθηκῶν άναπαραγωγῆς τῆς έργατικῆς δύναμης.

Τέλος, στό πεδίο τῆς ίδεολογίας, ή ρύθμιση.έξασφαλίζεται μέ τήν άποδοχή δρισμένων καταναλωτικῶν συνηπεριφορῶν από τόν πληθυσμό, μέ τήν άποδοχή τῆς μισθωτῆς σχέσης σύν «ψυσικῆς» σχέσης, μέ τήν πίεση προσαρμογῆς άκομη και τῶν καπιταλιστῶν σέ όρισμένες έπιχειρηματικές συμπεριφορές. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ρυθμιστικῆς δράσης τῆς ίδεολογίας είναι ή άναφορά τοῦ M. Weber στήν προτεσταντική ήθική και ή άποδοχή τοῦ προτύπου τῆς μαζικῆς κατανάλωσης από τόν πληθυσμό μετά τό 1930 δταν τό καθεστώς συσσώρευσης στηριζόταν στό συνδυασμό: έκμηχάνιση - άνοδος τῆς παραγωγικότητας - μεγέθυνση τῆς έσωτερικῆς άγορᾶς (μέσων παραγωγῆς και καταναλωτικῶν προϊόντων).

2.2. Κύριες μορφές και καθεστώτα συσσώρευσης

Σύμφωνα μέ δσα άναφέραμε ή συσσώρευση στηρίζεται πρῶτα απ' δλα στόν τρόπο παραγωγῆς τῆς ύπεραξίας, κατά συνέπεια στή μισθωτή έργασία και στή διπλό χαρακτήρα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς: στόν άνταγωνισμό και στή συνεργασία. Οι βασικές αύτές παραγωγικές σχέσεις συμπυκνώνονται στή διαδικασία τῆς έργασίας και παραγωγῆς, οι έξελιξεις τῆς δποίας μετασχηματίζουν τή συσσώρευση και τά καθεστώτα τῆς.

Οι πρῶτες καπιταλιστικές έπιχειρήσεις πού ίδρυθηκαν από έμπόρους και βιοτέχνες δργανώνουν τή διαδικασία έργασίας μέ τό σύστημα τῆς κοινοπραξίας, τή σχεδιασμένη δηλαδή και κοινή συμμετοχή μιᾶς δμάδας έργαζομένων στήν ίδια παραγωγική έργασία η σέ διαφορετικές άλλά συνδεόμενες μεταξύ τους

έργασίες. Στή συνέχεια μιά πιό άναπτυγμένη μορφή κοινοπραξίας παρουσιάζεται: ή μανουφακτούρα. Μέ τή μανουφακτούρα εισάγεται γιά πρώτη φορά δικαταμερισμός και ή έξειδικευση τής έργασίας, πράγμα πού δδηγεί σε ανξιοτητής τής παραγωγικότητας τής έργασίας και τής μάζας τής έργασίας.

Η συσσώρευση πού άντιστοιχεί στίς παραπάνω μορφές δργάνωσης τής έργασίας λέγεται έπεκτατική, γιατί ή ανξηση τής παραγωγής και τής μάζας τής παραγόμενης υπεραξίας πραγματοποιείται με τήν αυξηση τού δριθμού τῶν έργαζομένων. Χαρακτηριστικό τής έπεκτατικής συσσώρευσης είναι ή διατήρηση τής δργανικής σύνθεσης τού κεφαλαίου σχετικά άμετάβλητης. Έτσι ένα μέρος τής υπεραξίας, πού μετατρέπεται σε πρόσθετο κεφάλαιο πρέπει πάντα νά έμφανιζεται σάν μεταβλητό κεφάλαιο, πράγμα πού δδηγεί κάθε καινούργιο χρόνο νά άπασχολούνται στήν παραγωγή περισσότεροι έργατες, άπ' δι τόν προηγούμενο. Μ' αύτή τήν ανξηση γράφει δ Marx, έρχεται ή στιγμή πού οί άνάγκες τής συσσώρευσης αυξάνονται γρηγορότερα άπό τή συνηθισμένη προσφορά έργασίας, στιγμή πού σημειώνεται ανξηση τού μεροκάματου. Παράπονα γι' αυτή τήν ανξηση άκουγονταν στήν 'Αγγλια στή διάρκεια δλου τού 15ου και στό πρώτο μισό τού 18ου αιώνα (Marx 1975).

Μέ τήν εισαγωγή τῶν μηχανῶν και τήν έκμηχάνιση τής παραγωγής πραγματοποιείται μιά καθολική μετατροπή τής δργάνωσης τής έργασίας και τής συσσώρευσης. Συντελεῖται μιά πραγματική έπανάσταση στίς τεχνικές συνθήκες τής παραγωγής και άντιστρέφεται άπόλυτα ή σχέση έργαζομένων και μέσων έργασίας. Ένω χωρίζεται ή διανοητική έργασία άπό τή φυσική έργασία, οί έργαζομενοί γίνονται έξαρτήματα τῶν μηχανῶν. Καθώς μεταφέρονται τά ποιοτικά χαρακτηριστικά τής έργασίας στίς μηχανές, ή έκμηχάνιση περιόριζει τήν έργασία σ' ένα σύνολο έπαναλαμβανόμενων κινήσεων. Χαρακτηριστικές στιγμές τής νέας δργάνωσης τής ένέργειας είναι θ διαύλορισμός, θ φορδισμός και θ νεοφορδισμός.⁵

Μαζί μέ τίς νέες μορφές δργάνωσης τής έργασίας διαμορφώνεται και ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης πού βασίζεται στίς θεαματικές άνδοντος τής παραγωγικότητας και στή διεύρυνση τής κατανάλωσης τῶν μισθωτῶν πού δίνει τή δυνατότητα νά βρίσκει διέξοδο ή μεγάλη μάζα τῶν παραγόμενων προϊόντων. Αύτος δ συνδυασμός: έκμηχάνιση - έπιστημονική δργάνωση τής έργασίας, ανξηση τής παραγωγικότητας, ανξηση τού είσοδήματος τῶν νοικοκυριῶν - μαζική κατανάλωση, δνομάστηκε άπό πολλούς μαρξιστές θεωρητικούς καθεστώς έντατικής συσσώρευσης (Lipietz 1982b). Τό καθεστώς λοιπόν τής έντατικής συσσώρευσης άποτελεῖ μιά άρθρωση άνάμεσα στή διαδικασία τής παραγωγής και στόν τρέπο κατανάλωσης. συγκεκριμένα άναπτυσσεται ή τάση καθολικευσης τής μαζικής παραγωγής ταυτόχρονα μέ τή μαζική κατανάλωση, δπως καθολικεύεται και ή μισθωτή σχέση (Aglietta 1979).

5. Σύμφωνα μέ τόν Michel Aglietta (1979) θ ταιύλορισμός μπορεί νά δρισθεί σάν τό σύνολο τῶν έσωτερικῶν στή διαδικασία τής έργασίας σχέσεων παραγωγής πού τείνει νά διλοκληρώσει τή συμπλήρωση τού μηχανικοῦ κύκλου τῶν κινήσεων τής δουλειᾶς και νά γεμίσει τά κενά τής έργασίψης ήμέρας. Στήν ίδια κατεύθυνση δ φορδισμός (στό έπιπεδο τής τεχνικής δργάνωσης τής έργασίας) είναι ή έφαρμογή τής ήμι-αυτόματης γραμμής σύναρμολόγησης, ένω ή νεο-φορδική δργάνωση τής έργασίας συνίσταται στήν έφαρμογή τού αυτόματου έλέγχου και στήν άνασύνθεση τῶν καθηκόντων έργασίας πού αύτή έπιβάλλει.

2.3. Παράμετροι και συνθήκες τής συσσώρευσης (ή συνθήκες άξιοποίησης του κεφαλαίου)

Τό ύλικό ύπόβαθρο τής συσσώρευσης άποτελούν οι έκαστοτε κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις. Ή κινητοποίηση μιᾶς μάζας μέσων παραγωγής και ένός άριθμου έργαζομενών από μιά ποσότητα χρήματος - κεφαλαίου άποτελεῖ τήν άφετηρία τής σπειρούιδούς διαδικασίας συσσώρευσης. Ο ρυθμός διμως και οι διαστάσεις τής συσσώρευσης προσδιορίζονται, μέσα στό πλαίσιο του έκαστοτε καθεστώτος συσσώρευσης, σέ σχέση μέ δρισμένες ειδικότερες συνθήκες στίς διοίκεις θά δναφερθούμε συνοπτικά στή συνέχεια.

Πρώτη συνθήκη-προϋπόθεση τής συσσώρευσης είναι ή δυνατότητα πραγματοποίησης άπό τό κεφάλαιο τής κυκλικής κίνησης πού καταλήγει στήν έπαυξησή του. Αυτή, στήν πιό άπλη περίπτωση, προϋποθέτει τήν υπαρξη τριών άγορών: τής άγορᾶς τῶν μέσων παραγωγής, τής άγορᾶς έργατικής δύναμης και τής άγορᾶς καταναλωτικῶν προϊόντων. Άπο έδω και πέρα τό μέγεθος τής ύπεραξίας πού θά παραχθεῖ και θά έπανεπενδυθεῖ ξεπατάται άπό:

a. τό βαθμό έκμετάλλευσης τής έργατικής δύναμης. Τό ποσοστό ύπεραξίας, γράφει δ Marx, ξεπατάται πρίν άπ' δλα άπό τό βαθμό έκμετάλλευσης τής έργατικής δύναμης. Ή πολιτική οίκονομια άποδιδει τόσο μεγάλη σημασία στό ρόλο ευτού του παράγοντα, πού συχνά τήν έπιτάχυνση τής συσσώρευσης πού δφείλεται στήν αυξημένη παραγωγική δύναμη τής έργασίας τήν ταυτίζει μέ τήν έπιτάχυνσή της πού δφείλεται στήν αυξημένη έκμετάλλευση του έργατη. Ό μισθός τής έργασίας δέν είναι πάντα ίσος μέ τήν άξια τής έργατικής δύναμης. Τό βίαιο κατέβασμα του μισθού κάτω άπό τήν άξια αυτή μετατρέπει μέρος άπό τήν άναγκαιά καταναλωτική δαπάνη του έργατη σέ δαπάνη συσσώρευσης του κεφαλαίου (Marx 1975). Οι συνθήκες ξομένως πού προσδιορίζουν τό κόστος άναπαραγωγής τής έργατικής δύναμης (ύλικές και πολιτικο-ιδεολογικές) διαφοροποιούν άμεσα τό μέγεθος τής ύπεραξίας πού παράγει μιά δοσμένη μάζα κεφαλαίου.

b. τήν παραγωγικότητα τής κοινωνικής έργασίας. Ή αυξηση τής παραγωγικότητας τής έργασίας συνοδεύεται άμεσα άπό τή μείωση τής άξιας τής έργατικής δύναμης γιατί μειώνεται τό κόστος άναπαραγωγής της, άκόμα και στήν περίπτωση πού άνεβαίνει δ πραγματικός μισθός. Γιατί σπάνια δ μισθός άνεβαίνει μέ τόν ίδιο ρυθμό πού αυξάνεται ή παραγωγικότητα τής έργασίας. Έτσι ή διανομή άναμεσα σέ άναγκαιά έργασία και σέ ύπερεργασία, σέ μισθό και σέ ύπεραξία μεταβάλλεται ύπέρ τής ύπερεργασίας και τής ύπεραξίας. Παράλληλα ή κατανομή τής ύπεραξίας σέ είσοδημα κατανάλωσης τής άστικής τάξης και σέ πρόσθετο κεφάλαιο μπορεῖ νά μεταβληθεῖ ύπέρ τού πρόσθετου κεφαλαίου, έναν διατηρηθεί σταθερή ή κατανάλωση τῶν καπιταλιστῶν. Ό Marx διατυπώνει αυτή τή σχέση μέ άντιστροφο τρόπο: δταν μένει ή ίδια ή άναλογία πού χωρίζεται τό ύπερπροϊόν σέ είσοδημα και σέ πρόσθετο κεφάλαιο, μπορεῖ μέ τήν αυξηση τής παραγωγικότητας νά αυξάνεται ή κατανάλωση του κεφαλαιοκράτη χωρίς νά μειώνεται τό ποσό τής συσσώρευσης (Marx 1975). Άλυσιδωτά λοιπόν ή αυξηση τής παραγωγικότητας τής έργασίας δόηγει σέ αυξηση του πρόσθετου κεφαλαίου και κατά συνέπεια σέ έπιταχυνόμενη συσσώρευση η γιά νά χρησιμοποιήσουμε τούς δρους του Lojkine (1972) «μακρυά άπό τό νά είναι μιά τεχνική άναγκαιότητα, ή αυξηση τής παραγωγικότητας είναι άναγκαιά στήν άναπτυξη του

καπιταλισμοῦ». Όταν είναι ήδη διαιμιορφωμένες οἱ γενικές βάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος, στήν πορείᾳ τῆς συσσώρευσης παρουσιάζεται πάντα ἔνα σημεῖο, δπού ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας γίνεται ὁ πιό ἰσχυρός μιχλός τῆς συσσώρευσης.

γ. τίς συνθήκες τῆς κυκλοφορίας. Τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται μέ τὴν δλοκλήρωση κάθε περιστροφῆς δέν προσδιορίζεται μόνο σάν διαφορά ἀνάμεσα στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καὶ στό κόστος ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τό κόστος καὶ ἡ διάρκεια τῆς κυκλοφορίας ἔχουν ἴδιαίτερη σημασία πάνω στὸν ἑτήσιο δγκο καὶ στό ποσοστό ὑπεραξίας πού παράγεται. Τό χρῆμα κατ' ἀρχήν πού διατίθεται γιά τὴν πραγματοποίηση τῆς κυκλοφορίας καὶ τῶν λειτουργικῶν μεταμορφώσεων τοῦ κεφαλαίου (κόστος ἐγκαταστάσεων καὶ δραστηριοτήτων διαχείρισης, ἐμπορίου, ἀποθήκευσης, ἐλέγχου κλπ.) περιορίζει — ἀφαιρεῖται ἀπό τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖται παραγωγικά. Αὐτή ἡ μή παραγωγική δαπάνη συνίσταται στή μείωση τοῦ κοινωνικοῦ χρόνου καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού ἀφιέρωνται γιά τή μή παραγωγική ἀλλά ἀναγκαία λειτουργία τῆς μεταβολῆς τῶν μορφῶν τοῦ κεφαλαίου. Ὁ χρόνος τώρα τῆς κυκλοφορίας μεταβάλλει τή μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται μέσα σέ μία δοσμένη χρονική περίοδο. Ἐνα κεφάλαιο πού κυκλοφορεῖ δύο φορές ταχύτερα ἀπό ἔνα ἄπλο είναι καὶ διπλάσια παραγωγικό caeteris paribus. Ἡ μείωση ἐπομένως τοῦ χρόνου κυκλοφορίας, δπως καὶ τοῦ κόστους, ἔχουν ἴδιαίτερα θετικές ἐπιπτώσεις πάνω στό ρυθμό ἐμφάνισης καὶ στό μέγεθος τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, ἀρα στό ρυθμό καὶ στίς διαστάσεις τῆς συσσώρευσης.

δ. τή συνάρτηση τῆς ἐπένδυσης, δηλαδή τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας πού θά ἐπανενταχθεῖ στήν παραγωγή καὶ θά σχηματίσει τό πρόσθετο κεφάλαιο. Στό σχηματισμό τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου συμβάλλει ἐπίσης καὶ ἡ ξένη ἐπένδυση δηλαδή ὑπεραξία πού παράχθηκε σέ ἄλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Τό μέγεθος πού πρόσθετου κεφαλαίου συγκεκριμενοποιεῖ τή διεύρυνση τῆς συσσώρευσης καὶ τή διενέργεια τῆς σέ μεγαλύτερη κλίμακα καὶ συμπαρασύρει μαζί του τίς μεταβολές στήν παραγωγική κατανάλωση, στό προϊόν καὶ στή ζήτηση ἐργασίας, τίς ύλικές δηλαδή προϋποθέσεις κάθε καθεστῶτος συσσώρευσης.

ε. τήν ὀργανική σύνθεση τοῦ ἐπένδυσμενυ πρόσθετου κεφαλαίου. Καθώς τό πρόσθετο κεφάλαιο χωρίζεται σέ σταθερό καὶ σέ μεταβλητό, σέ κάθε φάση ἐπανένταξής του στήν παραγωγή δημιουργεῖται νέα ζήτηση μέσων παραγωγῆς καὶ ἐργατικῆς δύναμης, ἀνάλογα μέ τὴν ὀργανική σύνθεση πού ἀντιστοιχεῖ στό συγκεκριμένο κλάδο παραγωγῆς. Ἡ νεοεντασσόμενη ἐργατική δύναμη παράγει μέ τή σειρά της νέα ὑπεραξία, ἀρα ἐν δυνάμει νέο πρόσθετο κεφάλαιο καὶ οὕτω καθ' ἔξῆς. Ἀντίστροφα λοιπόν μέ τή μεταβολή τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου μεταβάλλεται ἡ μάζα τῆς παραγόμενης ὑπεραξίας. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει καὶ ἡ γνωστή τάση τῆς πτώσης τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους ἡ τῆς ἀποδοτικότητας τοῦ κεφαλαίου μέ τὴν ἀνοδο τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης.

σ. τίς διαδικασίες ρύθμισης, δηλαδή τήν ἔξασφάλιση σχέσεων συνέργασίας ἀνάμεσα στούς ἀνεξάρτητους παραγωγούς καὶ ἀνάμεσα στήν παραγωγή καὶ στήν κατανάλωση. Ἡ λειτουργία τῶν ρυθμιστικῶν διαδικασιῶν προσπαθεῖ νά ἀποτρέψει τίς κρίσεις ἀνισορροπίας ἀνάμεσα σέ τομεῖς παραγωγῆς, ἀνάμεσα σέ παραγωγή καὶ σέ κατανάλωση, πού γεννιοῦνται ἀπό τόν ἀναρχικό χαρακτήρα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Ὁ ρυθμιστικός μηχανισμός τῆς συσσώρευσης

μέσα άπό τόν περιορισμό τῶν κρίσεων καί τῆς συνεπαγόμενης καταστροφῆς παραγωγικῶν δυνάμεων λειτουργεῖ διορθωτικά. Ἡ θετική παρέμβασή του στὴν συσσώρευση προκύπτει άπό τόν δμαλοποιητικό του χαρακτήρα.

Σύμφωνα μέ τά προηγούμενα, ή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου πραγματοποιεῖται στὴ βάση δρισμένων ἐσωτερικῶν σχέσεων πού συνδέονταν τούς φορεῖς καί τίς διαδικασίες πού τῇ συνιστοῦν. Παράλληλα δμως οἱ διαδικασίες παραγωγῆς καί ἐπανεπένδυσης τῆς ὑπεραξίας ἐμφανίζονται γεωγραφικά πολωμένες. Εἶναι δμως ή πόλωση τῆς συσσώρευσης μιά ἀναγκαιότητα τῆς καπιταλιστικῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, ή ἀπλά τό γέννημα μιᾶς συγκυρίας παραγόντων καί ἔξοικονομικῶν (πολιτικῶν) καταναγκασμῶν; Στό ἐρώτημα αὐτό θά προσπαθήσουμε νά ἀπαντήσουμε.

3. Ἡ πόλωση τῆς συσσώρευσης

3.1. Ἡ αἰτιότητα τῆς πόλωσης τῆς συσσώρευσης: στοιχεῖα μιᾶς προβληματικῆς
Ἡ προσέγγιση στήν αἰτιότητα τῆς πόλωσης τοῦ κεφαλαίου δέν θά ἀκολουθήσει μιά φαινομενολογική διαδρομή ἀναζήτησης τῶν αἰτίων τῆς ἀμεσα διαπιστούμενης ἐμπειρίας, δηλαδή τῆς πόλωσης τῶν ἀγορῶν, τῆς μισθωτῆς σχέσης κλπ., δπότε θά γινόταν ή μετάθεση τῆς προσέγγισης ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς ἀνάλυσης τῶν σχέσεων τῆς πόλωσης στό ἐπίπεδο τῆς μελέτης τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀμεσῶν φορέων τῆς συσσώρευσης, δηλαδή τῶν μισθωτῶν, τῶν ἐπιχειρήσεων καί τοῦ κράτους. Ἀντί νά ρωτήσουμε γιατί πολώνονται οἱ μισθωτοί, οἱ ἐπενδύσεις, οἱ ἀγορές, θά προσπαθήσουμε γιατί ή πόλωση είναι θετική συνθήκη στίς σχέσεις καί παραμέτρους πού προσδιορίζουν τό χαρακτήρα, τό ρυθμό καί τίς διαστάσεις τῆς συσσώρευσης (στίς συνθῆκες δηλαδή ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου). Σ' αὐτή τῇ διερεύνηση θά μᾶς βοηθήσει ή ἀνάλυση τῆς συσσώρευσης πού ἤδη προηγήθηκε, τῆς δριοθέτησης δηλαδή τῶν συνθηκῶν πού τήν καθοδηγοῦν (βλ. 2.3.). Στή συνέχεια λοιπόν θά ἐπιχειρήσουμε μιά πρώτη προσέγγιση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πόλωσης τῆς μισθωτῆς σχέσης, τῆς παραγωγῆς, τῶν ἀγορῶν κλπ.,

- στίς συνθῆκες ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης
- στήν παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου
- στήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου
- στίς διαδικασίες ρύθμισης,
- στίς συνθῆκες δηλαδή τῆς ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου.

3.2. Συνθήκες έκμετάλλευσης και πόλωση της μισθωτής σχέσης

Η προβληματική μας για τη σημασία της πόλωσης στις συνθήκες έκμετάλλευσης συναντάει τη θεωρία της άναπαραγωγής της έργατικής δύναμης και την έργασιακή θεωρία της άξιας. Θυμίζουμε δτι ή ένταση της έκμετάλλευσης των έργαζόμενων προσδιορίζεται από την κατανομή του χρόνου έργασίας σε άναγκαιο και πρόσθετο ή σε δρους άξιας από τη σχέση μισθού και υπεραξίας.

(βαθιός έκμετάλλευσης = πρόσθετη έργασία: άναγκαια + πρόσθετη έργασία)

Πάνω στή σχέση αυτή ή πόλωση της συσσώρευσης έχει μιά ίδιαίτερη έπιδραση, που έμφανίζεται δυμας διαφοροποιημένη στά διάφορα καθευτώτα της συσσώρευσης.

Στίς πρώτες φάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ή συγκέντρωση του πληθυσμού και ή άθλιότητα πού τη συνοδεύει ξρεχεται σάν δμεση συνέπεια της ταχύτητας συσσώρευσης και της ζήτησης έργατικής δύναμης πού αυτή δημιουργεί. Ό Marx (1975) δίνει τήν άκολουθη περιγραφή: «Στίς άρχες του 19ου αιώνα έκτος από το Λονδίνο δέν υπήρχε ούτε μιά πόλη στήν Αγγλία πού νά φθάνει τούς 100.000 κατοίκους. Μονάχα πέντε είχαν πάνω από 50.000 κατοίκους. Σήμερα ύπάρχουν 28 πόλεις μέ πάνω από 50.000 κατοίκους ή καθειμιά. Τό άποτέλεσμα αυτής της άλλαγής είναι δχι μόνο μιά τεράστια αύξηση του άστικου πληθυσμού, μά και τό γεγονός δτι οι παλιές πυκνοκατοικημένες μικρές πόλεις είναι σήμερα κέντρα περιχτιστα απ' δλες τις μεριές χωρίς νά παίρνουν άέρα από πουθενά... Έτσι ένας δλόκληρος πληθυσμός στριμώχθηκε σέ σπίτια πού δέν ήταν προορισμένα γι' αυτόν και γιά τόν δποίο είναι τελείως άκατάλληλα, μέσα σ' ένα περιβάλλον πού είναι πραγματικά ταπεινωτικό γιά τούς ένηλικους και δλέθριο γιά τά παιδιά. Όσο πιό γρήγορα συσσωρεύει τό κεφάλαιο σέ μιά βιομηχανική και έμπορική πόλη, τόσο πιό γρήγορη είναι ή συρροή του έκμεταλλεύσιμου άνθρωπινου ύλικού, τόσο πιό άθλιες οι αυτοσχεδιασμένες κατοικίες των έργατων... Τό χτίσιμο καινούργιων σπιτιών προχωρεῖ πολύ άργα ένω οι δουλειές προχωρούν πολύ γρήγορα. Γι' αυτό τό λόγο, τό 1865 ή πόλη ήταν πιό παραγεμισμένη από κάθε άλλη φορά... Τό Μπρίστολ κατέχει τήν τρίτη θέση ύστερα από το Λονδίνο στό ζήτημα της άθλιότητας της κατοικίας. Έδω σέ μιά από τις πλουσιότερες πόλεις της Ευρώπης ύπάρχει ή μεγαλύτερη πληθώρα της πιό άπροκάλυπτης φτώχιας και άθλιότητας στό ζήτημα της κατοικίας (1 δωμάτιο γιά 16, 11, 18, 13 άτομα). Βέβαια αυτό τό στριμωγμα δέν δόηγει σ' ένα περιορισμό της δαπάνης γιά κατοικία «καθώς μεγαλώνει τό ρεύμα των άνθρωπων πού συρρέουν στή μητρόπολη, στό μέτρο πού άνεβαινουν τά νοίκια μαζί μέ τήν αύξηση της γαιοπροσόδου των πόλεων, τά νοίκια έφθασαν σέ τέτοια ύψη πού μόνο λίγοι έργατες μπορούν νά πληρώσουν νοίκια γιά περισσότερο από ένα δωμάτιο»: Έτσι δυμας ένα μικρό μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου διοχετεύεται σέ άναπαραγωγικές δαπάνες, δηλαδή σέ δαπάνες μή άναγκαια άποδοτικές άλλα άπαραίτητες γιά τή συνέχιση των παραγωγικών διαδικασιών στούς άποδοτικούς τομετς.

Αύτή ούσιαστικά είναι ή έπιδραση της γεωγραφικής πόλωσης της μισθωτής σχέσης στή συσσώρευση: ή μεταβολή της σχέσης άνάμεσα σέ παραγωγικό και άναπαραγωγικό κεφάλαιο. Ό περιορισμός των άναπαραγωγικών δαπανών μπορεί νά πραγματοποιηθεί μέ τή συνδυασμένη και κοινή χρήση από τους έργαζόμενους των ύλικων δρων άναπαραγωγής της έργατικής τους δύναμης. Άπο αυτήν τήν

κοινή χρήση προκύπτει καί διαφορισμός τους «μέσα συλλογικής κατανάλωσης» (κοινωνικός διοπλισμός, μεταφορές, κατοικία) σέ αντιδιαστολή με τις δαπάνες είσοδήματος γιά έμπορεύματα άτομικής κατανάλωσης τῶν έργαζομένων.⁶

Στή φάση τής έντατικής συσσώρευσης διόλος τής πόλωσης παρουσιάζεται σχετικά ούδετεροποιημένος. Καθώς οι ανέψησις τής παραγωγικότητας πρέπει νά συνδυαστοῦν με παράλληλη ανέηση τοῦ ἀμεσου καί ἔμμεσου μισθοῦ, οἱ ψιλικές συνθήκες ἀναπαραγωγῆς προσφέρουν μιᾶ σημαντική διέξοδο κατανάλωσης. Τέσι τό ζήτημα περιορισμοῦ τοῦ κόστους τους δέν τίθεται μέ την ίδια ένταση. Αντίθετα τό πρόβλημα μετατοπίζεται στήν ἀντιστοιχία τῶν ἀναπαραγωγικῶν δαπανῶν μέ τό ρυθμό συσσώρευσης καί τή μάζα τοῦ διατιθέμενου πρόσθετου κεφαλαίου. Άκομη δμως καί σ' αὐτό τό πλαίσιο, θά πρέπει νά διερευνηθεῖ ἐάν τό κόστος μιᾶς διασπαρμένης μορφῆς πόλης (καί ή ἀναίρεση τής πόλωσης) μπορεῖ νά γίνει ἀνεκτό ἀπό τό νέο ἐπίπεδο δαπανῶν γιά μαζική κατανάλωση.

3.3. Παραγωγικότητα καί πόλωση τής παραγωγῆς

Ἐκτός ἀπό τόν τεχνικό ἐκσυγχρονισμό στό ἐπίπεδο τής διαδικασίας τής ἔργασίας, βασικές κινητήριες δυνάμεις ανέησης τής παραγωγικότητας είναι ή διεύρυνση τής παραγωγῆς καί ή διενέργειά της δλο καί σέ μεγαλύτερη κλίμακα, καί ή βελτίωση τής συνεργασίας τῶν φορέων πού μέ ἀμεσοῦ ἔμμεσο τρόπο συμμετέχουν στήν παραγωγή. Είναι πρός τιμή τοῦ J. Lojkine (1972) διτι ἔφερε στήν ἐπιφάνεια τήν πρόβληματική πού ἀναπτύσσεται στό Κεφάλαιο σχετικύ μέ τό ρόλο τής συνεργασίας στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί στή συσσώρευση.

Ἡ ἀνάπτυξη τής κοινωνικής παραγωγικῆς δύναμης τής ἔργασίας γράφει δό Marx (1975) προϋποθέτει τή συνεργασία σέ μεγάλη κλίμακα, καί μόνο μ' αὐτή τήν προϋπόθεση μπορεῖ νά δργανωθεῖ ὁ καταμερισμός καί διαδικασίας, νά γίνει οἰκονομία σέ μέσα παραγωγῆς μέ τή μαζική συγκέντρωση μέσων ἔργασίας, νά δημιουργηθοῦν τέτοια μέσα ἔργασίας πού ἀπό τήν ίδια τήν ψιλική σύστασή τους νά μποροῦν νά χρησιμοποιοῦνται μόνο ἀπό κοινοῦ, νά μποροῦν στήν ύπηρεσία τής παραγωγῆς τεράστιες φυσικές δυνάμεις καί νά μετατραπεῖ τό προτσές παραγωγῆς σέ τεχνολογική ἔφαρμογή τής ἐπιστήμης. Ἡ συνεργασία δμως σ' αὐτή τήν κλίμακα προϋποθέτει μιᾶ διαίρεση ἔργασίας μέσα στήν κοινωνία, παράλληλα μέ τή διαίρεση τής ἔργασίας μέσα στό ἔργοστάσιο. «Οπως ή διαίρεση τής ἔργασίας μέσα στό ἔργοστάσιο προϋποθέτει σάν ψιλική βάση ἔνα δρισμένο ἀριθμό ἔργατῶν πού ἔργαζονται ταυτόχρονα. Τέσι, ή διαίρεση τής ἔργασίας μέσα στήν κοινωνία προϋποθέτει ἔνα δρισμένο μέγεθος πληθυσμοῦ συνοδευόμενου ἀπό μιᾶ δρισμένη πυκνότητα». Καί γιά νά προσδιορίσει δτι δέν πρόκειται μόνο γιά μιᾶ δημογραφική πυκνότητα, ἀλλά γιά μιᾶ ἀστική συγκέντρωση προσδιορίζει σάν μέτρο τής πυκνότητας τά δίκτυα μεταφορᾶς.

Ἡ ἔμφαση στήν ἔννοια τής κοινωνικής συνεργασίας στό πεδίο τής πόλης

6. Δέν πρέπει νά συγχέουμε τά μέσα συλλογικής κατανάλωσης μέ τις γενικές συνθήκες παραγωγῆς καί τήν κοινή χρήση τῶν τελευταίων ἀπό τούς καπιταλιστές (δίκτυα μεταφορᾶς έμπορευμάτων, βιομηχανικές ζῶνες, ἐπικοινωνίες, ὑποδομή παραγωγική κλπ.). Γιά τή διάκρισή τους βλ. Lojkine, J. (1977), chap. II: moyens de consommation collectifs et conditions générales de la production.

μᾶς δδηγεῖ στή διατύπωση τῆς ξννοιας, τοῦ ἀστικοῦ παραγωγικοῦ συστήματος, δηλαδὴ στὸ σύστημα συνεργασίας τῶν ἀστικῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων καὶ στις σχέσεις ποὺ ἀναπτύσσονται ἀνάμεσά τους (Κομνηνός 1982a). Ὁ Sargent Florence (1948) σέ μια ἀπόπειρα παρουσίασης τῶν σχέσεων αὐτῶν τίς κατατάσσει στις ἀκόλουθες κατηγορίες:

- τίς κάθετες, πού περιλαμβάνουν τίς διαδοχικές ἐπεξεργασίες ἐνός προϊόντος, ἀπό τὴν πρώτη διη τὴν παράδοση στούς καταναλωτές.
- τίς συγκλίνουσες, πού σχετίζονται μὲ τὴν τροφοδότηση μιᾶς γραμμῆς παραγωγῆς,
- τίς διαχώνες, πού ἀφοροῦν τὴν παροχὴν ὑπηρεσιῶν σὲ παραγωγικές διαδικασίες, καὶ
- τίς ἔμμεσες ή κοινωνικές, πού σχετίζονται μὲ τὴν παροχὴ τῆς ἀναγκαίας γιὰ τὴν παραγωγὴ ἐργασίας.

Ἡ μεταβολὴ λοιπόν τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἀνάγεται κατά ἓνα μέρος στὴν ἐσωτερική συνάφεια καὶ δυναμική τοῦ ἀστικοῦ παραγωγικοῦ συστήματος, πού μὲ τὴ σειρά στηρίζει τὴν ὑπόστασή του στὴ χωρικὴ πόλωση τῶν παραγωγικῶν διαδικασιῶν καὶ τῶν ἀναγκαίων συντελεστῶν πού τίς συνοδεύουν (ὑπηρεσίες, ἐργασία, δίκτυα, κλπ.). Αὐτὴ ἡ θετικὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καὶ σὲ χωρικὴ πόλωση τῆς παραγωγῆς ὠθεῖ στὴν πραγματοποίηση τῆς τελευταίας.

3.4. Ἡ ἐπίδραση τῆς πόλωσης στὴν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου

Πρόκειται γιὰ τίς ἐπιπτώσεις τῆς χωρικῆς συγκέντρωσης τῶν διεδικασιῶν παραγωγῆς, ἀνταλλαγῆς καὶ μεταφορᾶς (πού σχηματικά μπορεῖ νά γίνει κατανοητή σάν γεωγραφική συγκέντρωση τῆς κίνησης Χ—Ε...Π...Ε'-Χ') στὰ χαρακτηριστικά τῆς κυκλοφορίας. Αύτές συγκεκριμένοποιούνται στὴν ἀνάδειξη τῶν τοπικῶν ἀγορῶν καὶ στὴ διεφύρωση τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἐξόδων κυκλοφορίας (Κομνηνός 1982β).

Ο ρόλος τῶν τοπικῶν ἀγορῶν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικός στίς μεταμορφώσεις Ε—Χ. Γιά δρισμένες παραγωγικές διαδικασίες οἱ πωλήσεις τῶν ἐμπορευμάτων συναρτῶνται σέ μιά τοπική ἀγορά. Ἡ ὑπαρξὴ τοπικῶν ἀγορῶν δφείλεται σέ ψηλά κόστη μεταφορᾶς, ἰδιαίτερα δταν τά προϊόντα ἔχουν μικρή ἀξία ἀγάν μονάδα βάρους ἡ στίς ἰδιομορφίες τῶν ἴδιων τῶν ἐμπορευμάτων. Ὅσο περισσότερο τό ἐμπόρευμα εἶναι εὐάλωτο, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀνάγκη νά καταναλωθεῖ λίγο μετά τὴν παραγωγὴ καὶ τόσο μειώνεται ἡ ἵκανότητά του νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τὸν τόπο τῆς παραγωγῆς του. Περιορίζεται κατά συνέπεια ἡ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας του καὶ τονίζεται δ τοπικός χαρακτήρας τῆς ροής του. Εἰδικύ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ τριτογενῆ τομέα, λόγω τῆς διαφοροποίησης τῆς μορφῆς τῆς κυκλικῆς κίνησης, ἡ τοπική ἀγορά πού συνοδεύει τὴν ἀστική συγκέντρωση γίνεται ἀπαραίτητο στοιχεῖο. Στόν τριτογενή ἡ κυκλική κίνηση τοῦ κεφαλαίου παίρνει τὴν ἀκόλουθη μορφὴ Χ—Ε...Π—Χ'. Δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴν παραγωγὴ καὶ στὴ μετατρόπη τοῦ προϊόντος της σέ χρηματική ἀξία (Χ') δέν παρεμβάλλεται Ἑνα ὄλικό ἐμπόρευμα. Δέν παρουσιάζεται ἔτσι, Ἑνα ἀντικείμενο χρήσης διακεριμένο ἀπό τὴν παραγωγική διαδικασία πού νά μπορεῖ νά κυκλοφορεῖ καὶ νά λειτουργεῖ σάν ἐμπόρευμα. Ἀντίθετα παράγεται Ἑνα χρήσιμο ἀποτέλεσμα τοῦ δποίου ἡ κατανάλωση εἶναι ταυτόχρονη μέ τὴ διαδικασία παραγωγῆς. Ἐπιβάλ-

λεται σ' αυτή τή μορφή τῆς κυκλικῆς κίνησης ή ταυτόχρονη ἀνάπτυξη και δ
άμεσος συσχετισμός τῆς παραγωγῆς και τῆς κατανάλωσης, συνθήκη πού πραγ-
ματοποιεῖται μέ τήν πόλωση τῶν στοιχείων τῆς κυκλοφορίας.

'Η διάρκεια κυκλοφορίας κάθε διακεκριμένου κεφαλαίου συντίθεται ἀπό τό
ἄθροισμα τῶν χρόνων τῶν τριῶν φάσεων X-E, Π, E-X' και ἀπό τή χρονική
διάρκεια τῶν δύο διακοπῶν τῆς κίνησης πρίν και μετά τήν παραγωγή. 'Η μὲν
διάρκεια τῆς φάσης τῆς παραγωγῆς ἔχειται κύρια ἀπό τήν τεχνολογία τῆς
παραγωγῆς. 'Η διάρκεια τῆς κυκλοφορίας συναρτάται πλήρως στίς γενικές συν-
θήκες παραγωγῆς, δπως και ή διάρκεια τῶν δύο διακοπῶν πού παρεμβάλλονται
ἀνάμεσα στίς τρεῖς φάσεις τῆς κυκλικῆς κίνησης. 'Εμπειρικά είναι γνωστό δτι ή
μεταμόρφωση E-X' είναι ή πιό χρονοβόρα, και διαφοροποιεῖ σταθερά τό χρόνο
δλοκήρωσής της ή χρονική ἀπόσταση τῆς παραγωγῆς ἀπό τήν κατανάλωση
καθώς και ή ἀνάπτυξη τοῦ δικτύου διανομῆς. Αυτή δέ είναι και ή αλτία τῆς ἐλ-
ξης πού ἀσκεῖ στίς παραγωγικές μονάδες ή μεταφορική υποδομή, και τῆς κατα-
στροφῆς και ἐπαναδόμησης τῶν παλαιῶν κέντρων σέ σχέση μέ τίς μεταφορές.
'Η πόλωση τώρα τῆς κυκλοφορίας διαφοροποιεῖ τή συνολική της διάρκεια.
Ίδιαίτερα ἐπιταχύνονται οἱ μεταμορφώσεις τῆς πρώτης και τῆς τρίτης φάσης, δ
δέ μηχανισμός τῆς ἐπιταχυνσης συγκεκριμενοποιεῖται στή διαφοροποίηση τῆς
συνεργασίας τῶν διακεκριμένων στοιχείων πού παρεμβαίνουν σέ κάθε φάση τῆς
κυκλικῆς κίνησης: Οἱ νέες μορφές συνεργασίας και τά νέα στοιχεῖα μέσα στή
συνεργασία πού ἔμφανται μέ τήν περαιτέρω ἔξελιξη τῆς κοινωνικῆς διαίρε-
σης τῆς ἐργασίας. Μαζί μέ τή μείωση τῆς χρονικῆς ἀπόστασης κάθε φάσης, ἐπι-
τρέπουν τή συνολική συρρίκνωση τῆς περιόδου ἀνακύκλησης τοῦ κεφαλαίου.

Οἱ ἀλλαγές κατάστασης πού πραγματοποιοῦνται σέ κάθε φάση τῆς κυκλικῆς
κίνησης κοστίζουν χρόνο ἄλλα και ἐργατική δύναμη, πού δέν παράγει υπεραξία
ἄλλα βοηθᾶ τήν πραγματοποίηση τῶν διαδοχικῶν μεταμορφώσεων τῆς ἀξίας.
'Ακριβῶς αυτή ή μή παραγωγική δαπάνη ἐργατικῆς δύναμης συνιοῦν τά ἔξοδα
τῆς ροῆς τοῦ κεφαλαίου. 'Η πόλωση τῆς κυκλοφορίας καθώς λειτουργεῖ σάν σύ-
στημα βελτίωσης τῆς συνεργασίας τῶν στοιχείων τῆς κυκλικῆς κίνησης, διαμορ-
φώνει μιά ἔξωτερική οἰκονομία στό ἐπίπεδο τῶν ἔξόδων κυκλοφορίας μέ ἀποτέλε-
σμα τόν περιορισμό τους. Μ' αυτή τή λειτουργία συμβάλλει δπως και ή πόλωση
τῆς μισθωτῆς ἐργασίας στή μεταβολή τῆς σχέσης παραγωγικῶν και μή παραγω-
γικῶν δαπανῶν.

3.5. Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς πόλωσης στίς διαδικασίες ρύθμισης

Οἱ οἰκονομικές, πολιτικές και ίδεολογικές ρυθμιστικές δράσεις σ' ἔνα καθεστώς
συσσώρευσης δέν ἀναδύονται αυτόματα. Προϋπόθεσή τους είναι ή σύσταση
ἀνάλογων θεσμῶν πού νά συνθέτουν τίς κοινωνικές ρυθμιστικές πρακτικές μέ
τίς διαδικασίες παραγωγῆς και ἐπανεπένδυσης τῆς υπεραξίας. 'Αποφασιστικοί
θεσμοί πού ἔχασφαλίζουν αυτή τή λειτουργία είναι οἱ θεσμοί τοῦ προγραμματι-
σμοῦ, τῆς διακίνησης τῆς πληροφορίας και τῆς ἀγορᾶς. Τό πρόβλημα δμως τῆς
ἔμφαντής τους είναι τό κόστος λειτουργίας τους ή ἀλλιώς ή ἐνεργός ζήτηση
μερικά παραδείγματα.

Οἱ θεσμοί διακίνησης γενικῆς οἰκονομικῆς πληροφορίας συμπληρώνουν
τήν πληροφορία πού διοχετεύεται μέσα ἀπό τό σύστημα τῶν τιμῶν. Ούσιαστικό

πρόβλημα τής πληροφορίας που κινεῖται μέσα από τις τιμές είναι ή στενότητα τής πληροφορίας που παραλαμβάνει διαδέκτης. Τό σύστημα τῶν τιμῶν μεταφέρει μόνο τὴν τελική πληροφορία καὶ μόνο σ' αὐτούς που μποροῦν νὰ έχουν κάποιο διφέλος από τὴν γνώση της. Έτσι ένας παραγωγός ξύλου, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τό παράδειγμα τῶν Friedman (1980), δέν γνωρίζει έάν η ζήτηση ξύλου αυξήθηκε γιατί περισσότερα παιδάκια ζητοῦν μολύβια ή γιατί μεταβλήθηκε ή κρατική γραφειοκρατία καὶ δαπανᾶ περισσότερη γραφική δλη. Δέν ξέρει κάν διτί η ζήτηση μολυβιῶν μεταβλήθηκε. Αὐτό πού ξέρει είναι διτί κάποιοι ζητοῦν περισσότερο ξύλο καὶ προτίθενται νά πληρώσουν περισσότερο γιά νά τό αποκτήσουν. Αὐτή δμως ή «συνθετική» πληροφορία πού παραλαμβάνει μέσα από τό σύστημα τῶν τιμῶν δέν ἐπαρκεῖ γιά νά ἐκτιμήσει τή μελλοντική ζήτηση καὶ κατά συνέπεια τήν ἐπανεπένδυση ύπεραξίας πού διαπιστεῖται γιά νά διαταποκριθεῖ σ' αὐτήν. Μία ἀναλυτική πληροφορία πού νά δίνει δυνατότητα διαμόρφωσης τεκμηριωμένων προσδοκιῶν γιά τις μελλοντικές μεταβολές τῆς ζήτησης δέν περνάει μέσα από τό σύστημα τῶν τιμῶν. Έτσι περιορίζεται ή ἀποτελεσματικότητά του στόν προγραμματισμό τῆς μελλοντικῆς δραστηριότητας καὶ στήν ἐπέκταση τῆς συσσώρευσης τῆς διακεκριμένης ἐπιχείρησης. Αὐτή ή συμπληρωματική δμως πληροφορία μπορεῖ νά διακινηθεῖ μέσα από διαφορετικούς θεσμούς (εἰδικευμένα ἔντυπα, κέντρα πληροφόρησης κλπ.) πού πολώνονται δμως χωρικά, γιατί καὶ η ζήτηση τους είναι χωρικά πολωμένη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι διεθνεῖς οἰκονομικές ἐφημερίδες (Wall Street, Financial Times), πού διατίθενται μόνο σέ δύο μητροπολιτικά κέντρα στήν Ελλάδα. Σέ ἄλλες μικρότερες πόλεις δέν διαμορφώνεται ή ἐπαρκής ζήτηση γιά νά στηρίξει μιά καθημερινή τους κυκλοφορία.

Ανάλογος περιορισμός, πού προέρχεται από τό κόστος λειτουργίας, ὀφερᾶ τις κρατικές ρυθμιστικές παρεμβάσεις. Χαρακτηριστικό πάλι παράδειγμα είναι ή διαμόρφωση δργάνων καὶ θεσμῶν πολεοδομικοῦ προγραμματισμοῦ. Ἐνῶ κανείς δέν ἀμφισβητεῖ διι διαγραμμιστικός είναι μιά συνεχής διαδικασία πληροφόρησης- ἐλέγχου καὶ παρέμβασης καὶ ἐνῶ ἀναγνωρίζεται ή ἀνάγκη γιά προγραμματισμένη ἀνάπτυξη ἐνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἐλληνικῶν πόλεων, τό κράτος δέν προχωρᾶ σέ ̄δρυση τοπικῶν θεσμῶν προγραμματισμοῦ. Άντιθετα λειτουργοῦν ύπηρεσίες πού θά μποροῦσαν νά ἀναλάβουν τέτοια καθήκοντα μόνο στήν Αθήνα καὶ στή Θεσσαλονίκη. Δέ 0έλω νά ύποστηρίξω διτί αὐτός είναι ό μόνος λόγος ἔλειψης τοπικῶν ρυθμιστικῶν θεσμῶν. Δέν είναι δυνατόν δμως καὶ νά ἀγνοηθεῖ τό αὐξημένο κόστος μιᾶς μή πολωμένης ρυθμιστικῆς παρέμβασης.

Ἐάν ἐπεκτείνουμε στό δριό της αὐτή τή συλλογιστική τότε καταλήγουμε στό συμπέρασμα διτί η υπαρξη τῆς ίδιας τῆς ἀγορᾶς προϋποθέτει ἔνα όρισμένο βαθμό χωρικής πόλωσης τῆς ζήτησης. Ή θεωρία τῶν κεντρικῶν θέσεων ἄλλωστε οἰκοδομήθηκε πάνω σ' αὐτή τή διαπίστωση. Ή παραγωγή ἐπομένως τῷ ̄διων τῶν ρυθμιστικῶν διαδικασιῶν, τῶν θεσμῶν τῆς πληροφόρησης, τῆς πολιτικῆς παρέμβασης, αὐτή ή ίδια ή παραγωγή τῆς ἀγορᾶς προϋποθέτει ἔνα βαθμό χωρικής πόλωσης τῶν παραγωγικῶν καὶ καταναλωτικῶν πρακτικῶν.

Ἐπίλογος

Τά σημεῖα πού θίξαμε σχετικά μέ τις ἐπιπτώσεις τῆς πόλωσης τῆς συσσώρευσης

στις συνθήκες δξιοποίησης του κεφαλαίου δπωσδήποτε δέν άποτελούν παρά μιά είσαγωγή στό πρόβλημα. Μιά πιό άναλυτική ποσοτική-έμπειρική και θεωρητική τεκμηρίωση είναι άναγκαια. 'Εκείνο δμως πού γίνεται φανερό, άκομη και σ' αυτό τό έπιπεδο προσέγγισης είναι ή μεθοδολογική δπτική καθώς και ή δυνατότητα της μαρξιστικής θεωρίας νά άπαντήσει συνολικά και μέ τις δικές της θεωρητικές έννοιες (θεωρία υπεραξίας, δξιοποίηση του κεφαλαίου, θεωρία άναπαραγωγής κλπ.) στά έμπειρικά δεδομένα πού έν μέρει δδήγησαν στή διατύπωση της έννοιας της πόλωσης της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο άναλυσης θά πρέπει νά τοποθετηθούν έπίσης και τά νέα φαινόμενα πού χαρακτηρίζουν τίς μητροπολιτικές συγκεντρώσεις (άποβιομηχάνιση, κρίση συσσώρευσης, τριτογενοποίηση και είσαγωγή της πληροφορικής) πού άπό πολλούς μελετητές θεωρούνται σάν άντιστροφή τῶν τάσεων της γεωγραφικής συγκέντρωσης τῶν παραμέτρων της συσσώρευσης. 'Εάν τέλος δέν γίνεται παρά μιά πολύ μικρή άναφορά στό ρόλο του κράτους, αυτό δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ σάν παράλειψη άλλα σάν άποτέλεσμα του δευτερεύοντα ρόλου του στή διαδικασία της πόλωσης της συσσώρευσης.

Θεσσαλονίκη, Φλεβάρης 198

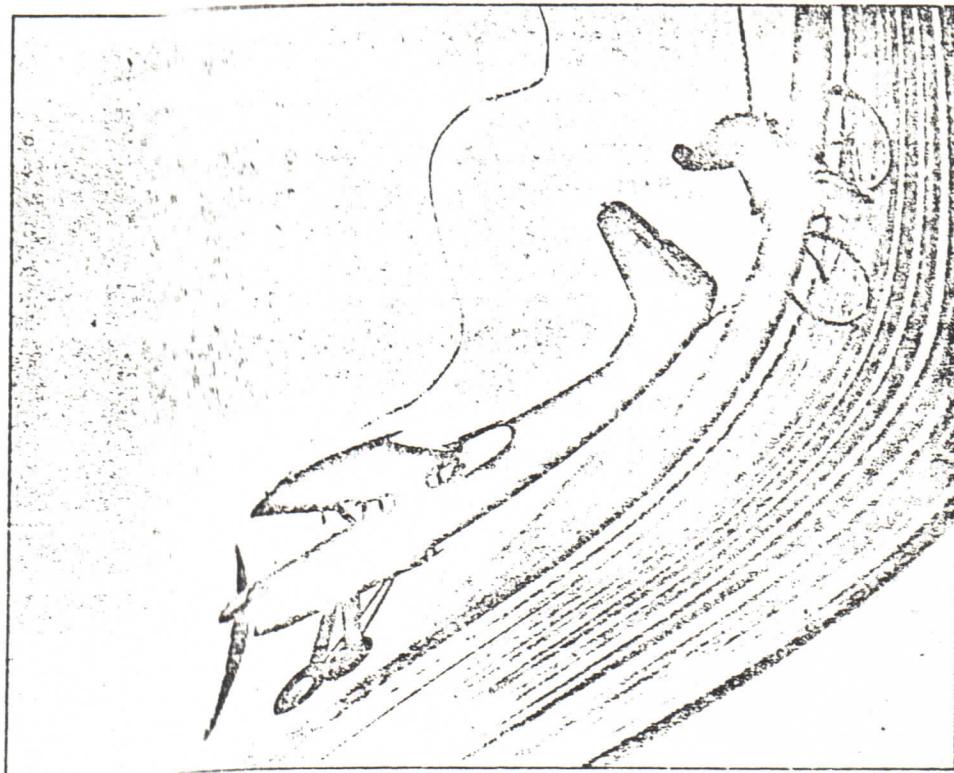
Βιβλιογραφία

- Aglietta, M. (1979), *A Theory of Capitalist Regulation*, London, New Left Review Editions.
 ΕΣΥΕ, 'Επετηρίδες 1957, 1962, 1965, 1972, 1981, 'Αθήνα, 'Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.
 M. Friedman and R. Friedman, *Free to choose*, Penguin 1980.
 Κομνηνός, N. (1982a), *Άστικη Ανάλυση*, Θεσσαλονίκη, Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ, Τμῆμα Αρχιτεκτόνων.
 Κομνηνός, N. (1982β), *Άναπτυξη της Πόλης και Προγραμματισμός*, Θεσσαλονίκη, έκδ. Τίμαιος.
 Lipietz, A. (1982a), *De la Nouvelle Division Internationale du Travail à la Crise du Fordisme Périphérique*, Paris, CEPREMAP.
 Lipietz, A. (1982b), *L'Echec de la Première Phase*, Paris, CEPREMAP.
 Lojkine, J. (1977), *Le Marxisme, l'Etat et la Question Urbaine*, Paris, PUF.
 Lojkine, J. (1972), *Contribution à une Théorie Marxiste de l'urbanisation Capitaliste*, Paris, CNRS.
 Μάρκ, K. (1975), *To Προτάξεις της Συσσώρευσης του Κεφαλαίου*, 'Αθήνα, έκδ. Ειρήνη.
 Marx, K. (1969), *Le Capital*, Livre I, ch. XII, XVI, Paris, éd. Garnier-Flammarion.
 Marx, K. (1953), *Le Capital*, Livre 2, Tome II, chap. XXI, Paris, éd. Maspero.
 Μηλιός, Γ. (1983), «Ο Ιμπεριαλισμός και οι Θεωρίες Μητρόπολης-Περιφέρειας», *Θέσεις*, No 4, 5, 'Αθήνα, 'Ιούλης-Οκτώβρης.
 Sargent-Florence, P. (1948), *Investment, Location and Size of Plant*, N.I.E.S.R., *Economic and Social Studies*.

έσεις

8.

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ — ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Γιά τήν κρίση

...ή έπιστροφή τῶν ἀριστερῶν (στό παραβύν τοῦ ἐκλογικοῦ τμῆματος)... «ἀντιαυταρχική» Ἀριστερά - παραδοσιακή Ἀριστερά: τά δύο πρόσωπα τῆς κρίσης... ή διαχείριση τῆς ἀνεργίας... ή κρίση τῆς Τεχνικῆς 'Εικαίδευσης... ή πόλωση τῆς συστώρευσης... ή λογική συνοχή τοῦ νόμου τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους... Κυπριακό: ἀπό τήν «ένωσιν» στή Ζυρίχη... ή κυματοσυνάρτηση τῆς ψυχῆς... σταθερότητα καὶ μεταλλαγές στό καθεστώς τοῦ σιρατοῦ...

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1984

7